

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка  
НАВЧАЛЬНО–НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ  
ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ  
Кафедра загальної, вікової та соціальної психології

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**  
**освітнього ступеня «бакалавр»**  
**на тему:**

**СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ**  
**У ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ**  
**РІЗНИХ ПОКОЛІНЬ**

**Виконала:**

студентка 4 курсу 41 групи  
напрямку підготовки 053  
Психологія  
Литвин А.Г.

**Науковий керівник:**

**канд. псих. наук, доцент**  
Дроздова М.А.

Захищено з оцінкою \_\_\_\_\_

Голова ЕК \_\_\_\_\_

**Чернігів 2025**

|                |        |        |
|----------------|--------|--------|
| Студентка      | _____  | _____  |
|                | Підпис | П.І.Б. |
| Наук. керівник | _____  | _____  |
|                | Підпис | П.І.Б. |
| Рецензент      | _____  | _____  |
|                | Підпис | П.І.Б. |

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри загальної, вікової та соціальної психології, протокол № \_\_\_\_\_ від «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 20\_\_ року.  
Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри \_\_\_\_\_

## **ЗМІСТ**

|                                                                                                          |           |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>ВСТУП.....</b>                                                                                        | <b>3</b>  |
| <b>РОЗДІЛ 1. Теоретико–методологічний аналіз соціальних уявлень про майбутнє України .....</b>           | <b>6</b>  |
| 1.1. Феномен соціальних уявлень .....                                                                    | 6         |
| 1.2. Образ майбутнього як соціально–психологічний феномен .....                                          | 11        |
| 1.3. Особливості уявлень про майбутнє країни серед громадян України .....                                | 17        |
| <b>РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження вікових особливостей соціальних уявлень про майбутнє України.....</b> | <b>22</b> |
| 2.1. Методика та процедура дослідження .....                                                             | 22        |
| 2.2. Отримані результати та їхній аналіз .....                                                           | 25        |
| 2.3. Практичне впровадження результатів дослідження .....                                                | 33        |
| <b>ВИСНОВКИ.....</b>                                                                                     | <b>40</b> |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>                                                                   | <b>43</b> |
| <b>ДОДАТКИ.....</b>                                                                                      | <b>47</b> |

## ВСТУП

Україна вже понад десятиліття живе у швидкому ритмі змін – від Майданів до повномасштабної війни, від економічних злетів до криз, від хвиль еміграції до вибухів волонтерства й самоорганізації. У цих умовах громадяни різного віку щодня перетлумачують власне уявлення про те, якою може й має бути країна завтра. Соціальні уявлення – спільні образи, «думки про майбутнє», що існують у медіа, освітніх просторах і неформальних розмовах – формують ментальний фон, на якому ухвалюються особисті рішення, з’являється надія або зневіра, конструється відчуття приналежності.

Теорія соціальних уявлень, започаткована С. Московічі й розвинена в дослідженнях Д. Жодель, пояснює, як суспільство «приватизує» складні явища, роблячи їх зрозумілими через знайомі образи і схеми. В українському контексті цю перспективу поглиблюють праці Л. Бондаренко [1] та О. Кравчук [21], котрі досліджують прогностні очікування у міжпоколіннєвій перспективі, а також М. Дроздової [12], К. Захарова [14] й В. Паращевін [15], які аналізують зміну колективних наративів під час соціальних зламів. Хоча політичні мотиви, безперечно, пронизують багато цих уявлень, ключовим для нашої роботи є саме суспільний вимір – те, як люди різного віку спільно уявляють завтрашній день: економічні можливості, безпеку, роль України у світі, місце кожної людини у цій картині.

Сьогоднішня молодь формується у середовищі, де військові новини й цифрові технології є однаково буденними; люди старшого віку пам’ятають радянське минуле і перебудову; покоління між ними мають досвід як розчарувань, так і стрімких успіхів молодोї держави. Відповідно, образ майбутнього не є універсальним. Для когось він сповнений можливостей відкритого ринку й глобальних мереж, для когось – це передусім безпека та

соціальна опіка, а для когось – повернення до «нормальності», яку важко чітко окреслити словами.

Незважаючи на очевидну важливість цієї теми, міжпоколіннєвий зріз суспільних уявлень про майбутнє України досі вивчався фрагментарно. Переважають дослідження окремих вікових груп або загальні опитування громадської думки, що фіксують настрої «тут і тепер». Без глибинного порівняння поколінь ми ризикуємо залишити поза увагою важливі зони нерозуміння чи, навпаки, можливі точки дотику, які можуть стати ресурсом для суспільного діалогу.

Знання про ці розбіжності та спільні сюжетні лінії може стати корисним для освітніх програм, державних комунікацій і громадських ініціатив, які прагнуть будувати діалог між поколіннями й розширювати горизонт спільного бачення майбутнього України. Саме тому, тема кваліфікаційного дослідження: «Соціальні уявлення про майбутнє України у політичній свідомості представників різних поколінь».

**Об’єкт дослідження:** соціальні уявлення.

**Предмет дослідження:** соціальні уявлення про майбутнє України у політичній свідомості представників різних поколінь.

**Мета дослідження** полягає у теоретичному та практичному дослідженні соціальних уявлень про майбутнє України у політичній свідомості представників різних поколінь.

Згідно з поставленою метою було визначено **основні завдання дослідження:**

1. Проаналізувати сутність феномену соціальних уявлень та «образу майбутнього» у науково–психологічних джерелах.
2. Охарактеризувати особливості уявлень про майбутнє країни серед громадян України
3. Емпірично дослідити дослідження вікових особливостей соціальних уявлень про майбутнє України.

4. Розробити лекцію для студентів відповідно до отриманих результатів емпіричного дослідження на тему: «Соціальні уявлення українців в умовах війни: міжпоколіннєвий погляд».

**Методологічна та теоретична основа дослідження.** Аналіз особливостей уявлень громадян України про майбутнє держави ґрунтується на концепції соціальних уявлень, розробленій у межах соціально–психологічної традиції С. Московічі, з опорою на класичні ідеї Е. Дюркгейма та подальші розробки Д. Жоделе. Окрему дослідницьку увагу приділено образу майбутнього як психологічному конструкту (Н. Войтович, І. Добриніна, М. Кременчуцька, І. Попович).

**Методи дослідження:**

1. Методи теоретичного дослідження – аналіз, узагальнення, систематизація ідей з наукової літератури з метою розкриття базових понять дослідження, визначення теоретичних аспектів феноменів соціальних уявлень та образу майбутнього;

2. Емпіричні методи – авторський опитувальник для дослідження соціальних уявлень українців, що складається з трьох блоків: І частина – шкала оцінювання тверджень, спрямована на вивчення когнітивного й емоційного ставлення до майбутнього України, частина II – семантичний диференціал, спрямований на виявлення загального емоційного тону уявлень про майбутнє України, частина III – асоціативний блок, спрямований на визначення найпоширеніших асоціацій, пов'язаних з образом майбутнього України.

**Структура роботи** зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 59 сторінок, з них основного тексту – 42.

## РОЗДІЛ 1.

### Теоретико–методологічний аналіз соціальних уявлень про майбутнє України

#### 1.1. Феномен соціальних уявлень

У фокусі сучасних гуманітарних і соціальних досліджень дедалі виразніше проявляється інтерес до механізмів повсякденного мислення – тієї форми осмислення дійсності, яка формується не стільки внаслідок спеціалізованої наукової рефлексії, скільки через безпосереднє занурення людини в соціальну реальність. Слід урахувати, що соціальні уявлення не є статичними – вони перебувають у постійному русі, трансформуючись під впливом нових обставин, інформаційних потоків та міжгрупової взаємодії [28].

Поняття «соціального уявлення» бере свій початок у соціологічній думці Е. Дюркгейма. У своїй праці «Прагматизм і соціологія» він звернув увагу на те, що пізнавальні процеси в суспільстві не обмежуються пасивним відтворенням фактів, а спрямовані передусім на активне формування уявлень про майбутнє. Дюркгейм розглядав соціальні уявлення як багатоаспектне явище, що проявляється як на індивідуальному, так і на колективному рівні, інтегруючи психологічні переживання та соціальні смисли [30, с.8].

Таким чином, ідея про те, що мислення є інструментом соціального проєктування, відкриває перспективу дослідження уявлень не лише як когнітивного процесу, а як механізму суспільної організації і зміни.

Соціальні уявлення (або соціальні репрезентації) – це не просто думки чи ідеї. Це своєрідна «мозаїка» зі знань, образів, цінностей, переконань та звичних практик, які люди спільно створюють і поділяють, перебуваючи у постійному контакті одне з одним. Вони народжуються у спілкуванні, формуються під впливом повсякденного досвіду та значною мірою – засобів масової інформації. Як відзначав К. Херцліх, це активний процес, у якому

людина не просто пасивно сприймає дійсність, а власноруч «збирає» її сенси, конструюючи навколо центрального значення цілісну картину. А французький дослідник Д. Жоделе підкреслював, що соціальні уявлення – це не що інше, як спосіб осмислення того, що нас оточує, – речей, людей, подій, понять – на рівні повсякденного, практичного мислення [16].

Наукова теорія соціальних уявлень, яку у 1960–х роках сформулював французький соціальний психолог С. Московічі, фактично протистояла домінуючим у той час підходам американської психології. У той період переважала ідея, що соціальні явища (такі як стереотипи, упередження, переконання) можна пояснити винятково через внутрішні психічні механізми окремої людини. Московічі ж запропонував іншу оптику: він показав, що наше мислення про світ – це не лише особисте, а насамперед соціальне явище. Його підхід спирався на ідеї Л. Леві-Брюля про вірування у примітивних культурах, на концепцію Ж. Піаже про розвиток дитячого мислення та на вчення Е. Дюркгейма про колективні уявлення [1].

На думку Д. Жоделе, поняття «соціальне уявлення» стосується особливої форми знання – такого, що ґрунтується не на формальній логіці чи академічній науці, а на здоровому глузді, на уявленнях, які людина формує у повсякденному житті, перебуваючи у соціумі. Це знання – не абстрактне і не відсторонене, воно виникає безпосередньо з досвіду, із контактів, з розмов, із подій, які ми переживаємо разом з іншими. Його зміст і функції напряду залежать від соціального середовища, в якому ми живемо, і того, як ми в цьому середовищі діємо [5].

У ширшому розумінні соціальні уявлення – це форма мислення, через яку людина взаємодіє з навколишнім світом. Це практичне мислення, пов'язане не з теоретизуванням, а зі здатністю орієнтуватися у повсякденній реальності, розуміти, що відбувається, і діяти відповідно. У цьому розумінні соціальні уявлення – не щось стаłe чи готове, а те, що постійно народжується в умовах певного контексту, під впливом подій, розмов, інформаційних

потоків, і, зрештою, з урахуванням того, кому, для чого і як воно подається [28].

Таким чином, із багатьох тлумачень цього поняття можна виокремити декілька спільних рис, які дають змогу краще зрозуміти, що ж таке соціальні уявлення насправді.

По–перше, це специфічна форма знань – знань життєвих, «польових», які формуються не в ізоляції, а в умовах живого людського середовища.

По–друге, це спосіб осмислення соціальної реальності, що допомагає нам у спілкуванні, у розумінні один одного та самого себе.

По–третє, соціальні уявлення – це спосіб побачити, як поєднується суб’єктивне з об’єктивним, як реальність «вписується» у внутрішній світ людини.

Також важливо, що соціальні уявлення – це не просто думки про об’єкт. Вони часто набувають форми знаків або символів, через які ми надаємо зміст речам. Їх можна розглядати і як продукт, і як процес: вони утворюються в комунікації, і через цю ж комунікацію постійно підтримуються, уточнюються, змінюються.

Уявлення можуть вміщувати в себе найрізноманітніший зміст: наукові знання, ідеологічні переконання, життєву мудрість, буденні забобони – все те, що ми засвоюємо, обговорюємо, інтерпретуємо. Вони створюють те підґрунтя, на якому ґрунтується наше сприйняття реальності. Саме тому вони мають силу орієнтирів: вони не лише відображають дійсність, а ще й визначають, як діяти, на що зважати, чого очікувати [16].

І. Жадан [30, с. 9] зазначає, що соціальні уявлення – це завжди динамічний процес: щось на кшталт живого потоку, що проходить крізь спільний досвід групи й залишає слід у кожному її членові. У цьому – їхня психосоціальна природа: уявлення завжди одночасно когнітивні (тобто пов’язані з мисленням) і емоційні (бо не позбавлені переживання). Вони дозволяють нам надати «тілесності» абстрактним поняттям, унаочнити те, що складно досягнути.

Часто соціальні уявлення розглядаються у зв'язку з такими близькими за значенням поняттями, як соціальні установки, стереотипи та упередження. Попри схожість, це не тотожні явища. Соціальні уявлення – це поняття набагато ширше. Їх можна уявити як своєрідну «мапу» соціального світу, яку кожен з нас носить у своїй голові. Установки, стереотипи й упередження – це лише окремі її елементи, складові.

Соціальні установки – це більш стійкі, але все ж гнучкі форми ставлення до об'єктів соціального світу. Вони ґрунтуються на особистому досвіді або засвоєних нормах, і проявляються в тому, як ми схильні реагувати на певні явища – скажімо, схваленням чи осудом, відкритістю чи настороженістю.

Стереотипи – це ще стійкіші утворення. Вони є узагальненими уявленнями про цілі групи людей або явища. Часто ці уявлення не мають під собою реального підґрунтя, але живуть у суспільстві довго і впливають на поведінку людей. Стереотипи, на відміну від установок, більше функціонують як автоматичні, майже несвідомі схеми – наприклад, «жінки гірше керують автомобілями», «усі політики брешуть» тощо.

Соціальні упередження – це ще один прояв соціальних уявлень, але з більш яскравим емоційним забарвленням. Вони, як правило, містять у собі оцінку і часто – негативну. Упередження вирізняються саме експресивністю, тобто емоційною напруженістю, категоричністю суджень, навіть агресивністю. Це може проявлятися, наприклад, у вигляді ворожого ставлення до певної етнічної чи соціальної групи без будь-яких реальних підстав [5; 16].

В основі ж усіх цих уявлень лежить ціннісно–нормативна система суспільства. Цінності та норми – це своєрідний «ґрунт», з якого проростають наші соціальні уявлення. Закони, моральні принципи, релігійні переконання, традиції, звичаї – усе це формує колективну уяву, яка потім втілюється у конкретних думках і судженнях окремих людей. Саме завдяки цим глибоким культурним і моральним основам соціальні уявлення набувають

індивідуального забарвлення в кожному суспільстві, ба навіть у кожній соціальній групі чи окремій людині.

Отже, розуміння соціальних уявлень як складної, багаторівневої структури дозволяє побачити, як тісно пов'язані між собою особистісні переживання і суспільні впливи. Соціальні установки, стереотипи, упередження – усе це, хоч і різне за своїм характером, поєднане єдиною основою – соціальним досвідом, який проходить крізь призму індивідуального сприйняття, але має коріння у спільних для нас усіх цінностях та культурних орієнтирах.

С. Московічі описує внутрішню будову соціального уявлення, виокремлюючи кілька ключових складових. Передусім – інформація, яка надходить із різних джерел у процесі навчання, спостереження, комунікації. Далі – поле уявлень, тобто певна смислова рамка, що формується в самій групі: саме в колективі визначаються, які саме сенси та образи «мають право на існування». І, зрештою, настанова – своєрідний підсумок цього процесу: внутрішня позиція, що виникає внаслідок засвоєння інформації і тих значень, які група з нею пов'язує. Настанова вже містить і особистий досвід, і вплив соціального контексту [28].

У дослідженнях зазвичай виокремлюють три основні функції, які відіграють соціальні уявлення.

Перше – пізнавальна функція, або ж «інструмент освоєння нового». Людина не здатна щоразу обробляти всю складність навколишнього світу з нуля – ми змушені спрощувати, групувати, розставляти по полицях. І саме соціальні уявлення дають змогу це зробити. Вони допомагають нам орієнтуватися в інформаційному потоці, що тільки зростає, не перевантажуючи при цьому розум. Ми ніби отримуємо багато зусиль при мінімальних витратах – саме тому соціальні уявлення є важливим елементом щоденного пізнання.

Друга функція – це здатність інтерпретувати дійсність. Соціальні уявлення не є «холодними» чи нейтральними: в них завжди відчутна емоція,

оцінка, вплив цінностей. Через них ми пояснюємо події, виправдовуємо свої рішення, будуємо уявлення про інших і про себе. Вони об'єднують нас із людьми, з якими ми маємо спільне бачення світу, і дають змогу триматися за ті переконання, що вже стали частиною нашої ідентичності.

І третя функція – орієнтаційна. Соціальні уявлення задають напрямок нашій поведінці. Те, як ми ставимось до інших, як реагуємо на нове, як поведимось у конфліктних або незрозумілих ситуаціях – усе це залежить від того, що вже «осіло» у нашій свідомості через досвід, культуру, виховання, комунікацію. Дослідження, проведені послідовниками С. Московічі – такими як Д. Меджі, Г. Магні, Р. Фарр, Д. Жоделе та інші, – доводять, що соціальні уявлення й установки тісно переплетені між собою: одне формує і підтримує інше [30, с.10].

Тож соціальні уявлення – це не просто спосіб мислення, а ще й механізм пристосування до життя в суспільстві. Вони впливають на те, як ми навчаємось, здобуваємо досвід і як відмовляємось від певного досвіду, якщо він виявляється шкідливим або застарілим. Вони можуть як стимулювати розвиток, так і свідомо його обмежувати – залежно від того, що саме вважається вартим збереження.

## **1.2. Образ майбутнього як соціально–психологічний феномен**

Сучасна людина живе в умовах постійної невизначеності: суспільні кризи, війни, технологічні прориви та глобальні зміни змушують нас усе частіше замислюватися над тим, яким буде завтра. У такій реальності образ майбутнього стає не просто внутрішньою фантазією, а життєво необхідною психологічною опорою.

Вчені І. Добриніна та М. Кременчуцька [9] зазначають, що уявлення про майбутнє в наш час дедалі частіше супроводжуються емоціями

невизначеності, тривоги, недовіри, адже сучасний світ – це світ змін, який майже не залишає відчуття стабільності.

На думку І. Поповича [25], психологія майбутнього вже давно перестала бути суто теоретичною галуззю. Він говорить про парадигмальний поворот у науці – від дослідження того, що вже є, до того, що ще лише формується. Саме тому образ майбутнього набуває значення не лише як уява, а як проєктований психологічний конструкт, що впливає на рішення людини, її здатність адаптуватися, ставити цілі й досягати їх.

Н. Войтович [3] у своїй роботі прямо називає образ майбутнього «структурним елементом психологічного часу», який дозволяє людині передбачати, планувати, регулювати свою поведінку, і пов'язує його із здатністю молоді будувати життєві стратегії, долати страхи та самореалізовуватися.

Інакше кажучи, коли особистість думає про майбутнє, вона не просто мріє чи фантазує, а створює сенсову рамку власного буття, що впливає на неї тут і зараз.

Уявлення про майбутнє неможливо повністю зрозуміти без поняття прогностичних уявлень – тих внутрішніх схем і очікувань, які людина формує щодо подій, ситуацій та станів, що ще не настали [20].

Прогностичні уявлення є своєрідним містком між теперішнім досвідом людини й очікуваним розвитком подій у навколишньому світі. Вони не є фіксованими чи стабільними – це динамічні, ситуативні конструкції, що відображають ставлення до майбутнього з точки зору суб'єктивного переживання.

У роботі І. Добриніної та М. Кременчуцької [9] зазначається, що основою таких уявлень є антиципація – здатність передбачати розвиток подій. Авторки спираються на праці Ломова та Суркова, які розглядали антиципацію як нейропсихологічний процес випереджувального відображення майбутнього. Це дозволяє особистості не лише готуватися до можливих сценаріїв, а й активно конструювати їх у свідомості,

використовуючи для цього як власний досвід, так і знання, отримані із соціального контексту.

Прогностичні уявлення не зводяться лише до логічного аналізу майбутнього. Вони мають емоційне забарвлення, що нерідко домінує над раціональними елементами.

У дослідженні Н. Войтович [3] вказується, що у молодих людей образ майбутнього часто має емоційно амбівалентний характер – з одного боку, надії, з іншого – страхи й тривоги. Цей емоційний пласт є важливою частиною прогностичних уявлень, особливо в юності, коли людина переживає інтенсивні внутрішні зміни, а досвіду ще недостатньо.

О. Васильченко та Є. Бацман [2] наголошують, що прогностичні уявлення не є хаотичними. Вони мають структуру, в якій присутні:

- мета (чітке або розмите уявлення про результат);
- шляхи досягнення (усвідомлення ресурсів і бар'єрів);
- смислове наповнення (що означає для людини досягнення чи недосягнення цього майбутнього);
- самооцінка (чи вважає особа себе спроможною досягти омріяного майбутнього).

Таким чином, прогноз – це не просто картина майбутнього, а життєвий проект, у якому особа активно бере участь. У прогностичних уявленнях людина формулює, ким вона буде, в якому світі житиме, яких змін очікує у соціальному середовищі. Все це, підкреслюють автори, прямо впливає на життєві вибори та цілепокладання.

Однією з особливостей прогностичних уявлень є їхня залежність від соціального контексту. І. Добриніна і М. Кременчуцька [9] вказують, що зміни в суспільстві – економічна нестабільність, інформаційні війни, відсутність чітких ціннісних орієнтирів – безпосередньо впливають на те, як особа формує образ свого майбутнього. Часто він набуває негативного забарвлення – зневіра, втрата контролю, відсутність впевненості.

З іншого боку, власні ресурси особистості – самооцінка, рівень рефлексії, стиль мислення – теж впливають на якість прогностичних уявлень. Люди з високим рівнем автономії, оптимізму та внутрішнього локусу контролю частіше бачать майбутнє у світлих тонах, навіть у складних умовах. Натомість для осіб з тривожністю, низькою самооцінкою та зовнішнім локусом контролю характерне бачення майбутнього як загрозливого і неконтрольованого.

Дослідження Н. Войтович [3] підтверджує, що прогностичні уявлення виконують регулятивну функцію – вони допомагають людині орієнтуватися в житті, приймати рішення, формувати мотивацію. Крім того, вони мають адаптаційну функцію – дозволяють психологічно підготуватися до змін, навіть якщо вони неприємні або невизначені. Також важливою є сенсоутворювальна функція. Образ майбутнього – це спосіб надати теперішньому сенс. Те, що ми робимо зараз, часто має значення лише у зв'язку з тим, до чого ми прагнемо. Якщо майбутнє бачиться порожнім або загрозливим, людина може втратити мотивацію й орієнтири.

Уявлення людини про майбутнє формується не у вакуумі. Вони тісно пов'язані з тим, що вона очікує від світу, інших людей, суспільства загалом. Ці уявлення називаються соціальними очікуваннями – передбаченнями щодо того, якими будуть соціальні процеси, норми, події та взаємодії. Саме соціальні очікування є тим «ґрунтом», на якому виростає образ майбутнього, якщо мова йде не про себе особисто, а про оточення, соціум, державу, людство.

У роботах П. Фролова [33] соціальні очікування трактуються як прогностична установка, яка впливає на цілі та життєві плани людини. Ці очікування виникають не лише з досвіду, але й формуються під впливом засобів масової інформації, соціальних норм, міжособистісних взаємодій, політичних і культурних обставин.

І. Попович [26] у свою чергу розглядає соціальні очікування як вбудований у психіку механізм передбачення, який регулює соціальну

поведінку людини: вона або підтверджує свою лояльність до норм, або, навпаки, намагається трансформувати дійсність. У цьому сенсі соціальні очікування – це ключ до розуміння, як особа бачить світ навколо себе у майбутньому.

Соціальні очікування не є однорідними. Як показано у роботі С. Кравченко [20], у них можна виокремити кілька рівнів:

– очікування на мікрорівні – стосуються близького оточення (родини, друзів, колег). Наприклад: «Я очікую, що мої рідні мене підтримають у складний момент»;

– очікування на макрорівні – пов'язані з державою, суспільством, світом загалом: «Я сподіваюся, що війна закінчиться», «Світ буде справедливішим», тощо.

У статті О. Васильченко та Є. Бацмана [2] акцент зроблено на тому, що соціальні очікування – інтегрована частина життєвого плану. Людина, проектуючи своє майбутнє, не лише планує індивідуальні дії, а й вписує їх у передбачувану соціальну реальність. Якщо ці очікування не справджуються, у людини виникає фрустрація, тривожність, втрата орієнтирів. Це пояснює, чому негативні соціальні очікування можуть руйнувати цілісну картину майбутнього.

Як відзначає Н. Войтович [3], сучасна молодь часто відчуває соціальну нестабільність і, відповідно, знижує «планку» своїх очікувань. У багатьох учнів і студентів майбутнє викликає амбівалентні почуття: з одного боку – надії, з іншого – страх, що реальність зламає всі плани.

На основі вказаних досліджень, можна виокремити кілька ключових функцій соціальних очікувань:

1. Регулятивна – визначає поведінку в теперішньому (що робити зараз, знаючи/відчуваючи, що буде потім).
2. Прогностична – допомагає передбачити реакції інших людей, суспільства, середовища.

3. Адаптаційна – сприяє підготовці до змін, дає змогу обирати більш стійкі моделі дій.

4. Сенсоутворювальна – надає значення подіям: навіть невдача може мати сенс, якщо її сприймати в межах ширшої соціальної картини.

5. Інтегративна – дозволяє людині «вписати» себе у спільноту, відчутти зв'язок із соціумом, поділити із ним спільну долю.

Таким чином, соціальні очікування – це непрямий, але ключовий компонент у формуванні образу майбутнього. Без розуміння цих очікувань, будь-яка спроба описати образ майбутнього буде неповною. Вони виступають не просто як відображення надій, а як активні прогностичні моделі, через які особистість взаємодіє зі світом, приймає рішення, оцінює ризики та шукає можливості для самореалізації.

На основі розгляду базових понять, можемо сказати, що образ майбутнього особистості формується як результат складної взаємодії між індивідуальними уявленнями та соціальними очікуваннями.

Так, І. Попович [26] визначає соціальні очікування як функціональну основу для побудови моделі майбутнього. Він вважає, що ця модель реалізується через суб'єктивний життєвий проект. Людина будує майбутнє, виходячи з того, якими вона бачить не тільки себе, а й інших: державу, суспільство, майбутні покоління. Якщо у свідомості панують негативні соціальні очікування (безлад, несправедливість, зрада тощо), то й образ майбутнього матиме похмурий характер, незалежно від особистих амбіцій.

Отже, образ майбутнього – це не лише уява про себе в часі, а насамперед уявлення про світ, у якому доведеться жити. Він має когнітивний, емоційний і смисловий характер і є результатом як індивідуальних особливостей, так і впливу соціального середовища.

### **1.3. Особливості уявлень про майбутнє країни серед громадян України**

Уявлення громадян про майбутнє власної держави формуються на ґрунті індивідуального досвіду, соціальних очікувань і суспільно-політичного контексту. Починаючи з 2022 року ці уявлення зазнали глибоких змін під впливом повномасштабної війни, тривалих соціальних потрясінь, економічної невизначеності та численних міграційних хвиль. Особливо в 2022–2024 роках спостерігалось спочатку сплеск оптимізму, пов'язаний із консолідацією суспільства, а згодом повернення до стриманіших, іноді суперечливих оцінок.

Зібрані соціологічні дані та психологічні дослідження дозволяють реконструювати динаміку цих уявлень з огляду на соціально-демографічні, регіональні та особистісно-психологічні чинники [10; 13; 12; 14].

Уявлення громадян про майбутнє України не є однорідними – вони значною мірою зумовлюються соціально-демографічними характеристиками, зокрема віком, статтю, регіоном проживання, рівнем освіти, сімейним статусом та соціальною мобільністю. Ці чинники не лише впливають на стиль мислення й систему очікувань окремих осіб, а й визначають ширші тенденції в масовій свідомості, що проявляються в оцінках перспектив країни, рівні довіри до інституцій, сприйнятті ризиків і готовності брати участь у суспільних трансформаціях [13].

Так, за даними практичного дослідження М. Дроздової [13] визначити наступні чинники:

- Вік. Так, молодь до 30 років частіше відкрито дивиться в майбутнє: попри складні обставини, її уявлення переважно наповнені надією. Вона вірить у реформи, європейський вектор і власну здатність впливати на зміни. У старших поколінь – більше стриманості: попередній досвід нестабільності, втрат і розчарувань породжує обережність або тривогу.

- Сімейний статус. Люди з дітьми або тими, кого потрібно утримувати, зосереджені на темах безпеки та стабільності. Їхнє ставлення до майбутнього двоїсте: надія на відновлення поєднується з тривогою за майбутнє своїх близьких. У респондентів без родинних зобов'язань більше інтересу до самореалізації, вони легше приймають ризик і менш залежні від зовнішніх гарантій.

- Регіональні відмінності. За результатами досліджень Київського міжнародного інституту соціології (2022) [17], у західних та частині центральних регіонів переважає оптимізм, віра в європейський розвиток, свободи та економічну стабільність. У східних і південних – бачення майбутнього менш однозначне: надії часто переплітаються з розчаруванням і недовірою.

- Освіта. Люди з вищою освітою глибше осмислюють майбутнє: вони здатні критично аналізувати поточні проблеми, але водночас вірять у позитивні зміни через реформи та громадську активність. Респонденти з нижчим рівнем освіти частіше мають спрощені уявлення – або повна зневіра, або віра в сильну владу. При цьому важливу роль відіграє не лише освіта, а й доступ до інформації, громадська залученість і рівень довіри до інституцій.

Соціально–демографічні характеристики значно впливають на те, як громадяни уявляють майбутнє України. Вони формують не лише індивідуальні оцінки, а й ширший фон громадських очікувань, страхів і сподівань.

Уявлення про майбутнє країни не є суто продуктом раціонального осмислення соціально–політичних обставин. Вони формуються у тісному зв'язку з внутрішнім досвідом особистості – її емоційною чутливістю, мотиваційними настановами, рівнем адаптивності та характером інтерпретації зовнішніх подій. Іншими словами, на сприйняття соціальної реальності впливає не тільки те, що відбувається у суспільстві, а й те, як людина здатна психологічно «перетравити» ці події.

Як засвідчено в дослідженні М. Дроздової (2024), одним із ключових факторів, що сприяють оптимістичному ставленню до майбутнього, є відкритість до нового досвіду. Люди з цією рисою мислення схильні шукати сенс у змінних обставинах, легше приймають неоднозначність, а тому сприймають кризові періоди не як кінець стабільності, а як початок потенційних трансформацій.

Люди, які зберігають внутрішню рівновагу, не схильні до катастрофізації подій, зберігають здатність до планування та конструктивного передбачення, навіть за умов затяжної соціальної нестабільності. Вони бачать сенс у повсякденній діяльності, відчувають себе залученими до спільних зусиль, довіряють горизонтальним зв'язкам і відчувають відповідальність за те, що буде з країною завтра.

Індивідуально–психологічні чинники виступають не лише як фонові характеристики, а як активні детермінанти того, яким чином особа співвідносить себе з майбутнім – як на рівні особистому, так і в ширшому – суспільному, національному вимірі.

Трирічний період з 2022 по 2024 рік є надзвичайно показовим у контексті формування та трансформації колективного уявлення про майбутнє України [14]. Упродовж цього часу відбулася помітна еволюція громадських настроїв – від емоційної мобілізації до більш зваженої, раціоналізованої позиції. Саме ця динаміка дозволяє говорити не про розчарування чи втрату орієнтирів, а про внутрішнє дорослішання суспільства в умовах затяжної війни та усвідомлення складності шляху від спротиву до відбудови.

У листопаді 2022 року соціологічні дані Київського міжнародного інституту соціології засвідчили безпрецедентну висоту колективного оптимізму: 88 % опитаних вірили, що Україна через десять років буде успішною державою та повноправним членом Європейського Союзу, а 96 % респондентів декларували готовність зносити труднощі, аби ця мета була досягнута. Такий рівень впевненості та згуртованості був емоційним наслідком першого року повномасштабного вторгнення, коли екзистенційна

загроза існуванню держави породила потужну хвилю солідарності, внутрішньої мобілізації та історично рідкісної єдності в цілях [15].

Ці цифри свідчать про високий рівень не лише патріотизму, а й екзистенційного згуртування нації навколо ідеї збереження та розвитку державності. У таких умовах політичне майбутнє набувало рис колективного ідеалу, позбавленого сумнівів і заперечень. Емоційна напруга й загроза існуванню країни створили своєрідний ефект духовної мобілізації, коли індивідуальні сумніви поступилися місцем загальнонаціональному піднесенню.

Однак уже у 2023–2024 роках цей емоційний підйом почав поступово згасати. Згідно з опитуваннями Інституту соціології НАН України (2024) [23], лише чверть населення очікувала покращення ситуації в найближчому майбутньому. Натомість 31 % респондентів прогнозували погіршення, а 20 % – не могли визначитися з відповіддю. Таке зниження рівня оптимізму виглядає як відступ від захопленої риторики перших місяців повномасштабної війни. Водночас воно не є свідченням загальної деморалізації або втрати віри в державу.

Те, що рівень оптимізму в 2024 році фактично повернувся до показників 2021 року – тобто до початку повномасштабної фази війни – не є свідченням повернення до «старого стану», а радше означає завершення періоду шокового підйому й вхід у фазу реалізму. У суспільній свідомості з'являється розуміння складності перехідного періоду: війна триває, а паралельно потрібно будувати інституції, відновлювати економіку, інтегрувати досвід мільйонів людей, які були змушені залишити свої домівки, справлятися з глибокими психосоціальними наслідками. Ця багатовимірна реальність формує нову якість громадянського сприйняття, де емоційна мобілізація вже не є самодостатньою – натомість зростає потреба в компетентному аналізі, відповідальному плануванні, здатності діяти в довгостроковій перспективі [17].

За 2022–2024 рр. суспільна уява українців пройшла шлях від емоційної мобілізації до окреслених, практичних очікувань. Моніторинги Інституту соціології НАН України фіксує якісний зсув: ключові орієнтири вже не абстрактні ідеали, а програма дій, заснована на досвіді втрат, спротиву й солідарності.

Так, Європейська інтеграція перестає бути «квитком» у краще життя. Її розуміють як довготривалий процес внутрішніх реформ і запровадження правил ЄС у щоденному управлінні. На зміну риторичній ідеалізації приходить вимога відповідності європейським критеріям.

Соціальна справедливість набуває практичного змісту. Вимоги очищення судів, справжньої антикорупції та рівного доступу до послуг стають головним мірилом легітимності влади. Справедливість розглядають як фундамент нового суспільного договору – без реальної рівності перед законом згуртованість неможлива.

Безпека розширюється від військової до інституційної й соціально–психологічної. Для переміщених осіб чи ветеранів вона означає житло, медицину, передбачувані політики та підтримку в кризах. Відчуття безпеки потрібне, щоби планувати життя і довіряти майбутньому.

Від «перемоги та відновлення» до багатовимірної перспективи У 2022 р. дискурс «перемога й відновлення» об'єднував суспільство, задаючи емоційний горизонт. До 2024 р. він наповнився конкретикою: якою має бути перемога, за якими правилами – відбудова.

Таким чином, уявлення громадян України про майбутнє держави в 2022–2024 роках зазнали суттєвих змін під впливом війни, соціальної нестабільності та особистого досвіду. Суспільство поступово переходить від емоційної мобілізації до зрілого усвідомлення складності відбудови держави, зберігаючи при цьому внутрішню готовність до дій і надію на майбутнє.

Подальший науковий інтерес становить проведення емпіричного дослідження вікових особливостей соціальних уявлень про майбутнє України.

## РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження вікових особливостей соціальних уявлень про майбутнє України

### 2.1. Методика та процедура дослідження

На основі вивчення теоретичних положень визначеної проблеми, емпіричне дослідження було спрямоване на виявлення вікових особливостей соціальних уявлень про майбутнє України у політичній свідомості представників різних поколінь. Зокрема, воно спрямоване на з'ясування того, як представники двох вікових категорій, студентської молоді та осіб похилого віку, сприймають майбутнє своєї держави.

У межах емпіричного дослідження були поставлені такі *завдання*:

1. Визначити загальне емоційно–ціннісне ставлення представників різних вікових груп до образу майбутнього України.
2. Виявити провідні асоціації, оцінки та характеристики, якими респонденти описують майбутнє держави.
3. Здійснити порівняльний аналіз соціальних уявлень про майбутнє України серед молоді та осіб похилого віку.
4. Систематизувати отримані дані, узагальнити результати дослідження та зробити висновки щодо вікових особливостей сприйняття майбутнього.

Емпіричне дослідження включало чотири *основні етапи*:

*Підготовчий етап*: добір та адаптація діагностичних методик, формування Google–форми для дистанційного опитування, організація процесу збору даних. Добір респондентів молодого віку здійснювався на добровільній основі через розміщення інформації в соціальних мережах. Учасники ознайомлювалися з метою дослідження та давали згоду на участь. Добір респондентів похилого віку здійснювався шляхом співпраці зі спеціалістами Центру надання соціальних послуг, які безпосередньо

надають соціальну допомогу особам відповідного віку та, відповідно, допомогли у зборі відповідей.

*Аналітичний етап:* обробка отриманих даних, формування відповідних таблиць, графіків і діаграм, які відображають розподіл оцінок та уявлень респондентів щодо майбутнього України.

*Інтерпретаційний етап:* аналіз та порівняння зібраних результатів, виявлення загальних тенденцій, вікових відмінностей і подібностей у соціальних уявленнях.

*Завершальний етап:* формулювання висновків та розробка рекомендацій відповідно до них.

Для досягнення завдань дослідження нами передбачається використання *авторського опитувальника*, що побудований у форматі анкети і складається з трьох логічно пов'язаних частин: шкала оцінювання тверджень, семантичний диференціал та асоціативний блок (Додаток А).

*Частина I. Шкала оцінювання тверджень* – цей розділ базується на п'ятибальній шкалі Лайкерта. Запропоновані твердження охоплюють широкий спектр тем: економічна стабільність, соціальні очікування, почуття надії, особиста залученість у зміни, безпека та зовнішньополітичні впливи. Формулювання тверджень є чіткими, нейтральними й такими, що не нав'язують відповідей. Це дає змогу респондентам виявити власне бачення, не відчуваючи тиску соціально бажаних установок.

Значущим є включення як позитивно, так і негативно забарвлених тверджень, що знижує ризик механічного вибору відповідей і сприяє більш щирому самовираженню респондента.

*Частина II. Семантичний диференціал.* У цьому блоці реалізовано метод, що має на меті дослідити емоційне ставлення до абстрактного поняття – «майбутнє України» – через шкали, побудовані на протилежних семантичних полюсах. Такий формат дозволяє виявити латентні емоційні реакції, які не завжди фіксуються у відповідях на прямі запитання.

Вісь шкали (від 1 до 7) дозволяє зафіксувати найменші нюанси сприйняття, від різко негативного до повністю позитивного, і при цьому зберегти нейтральну позицію. Протилежні пари підібрані виважено: вони охоплюють не лише емоційну, а й соціально–політичну складову уявлень.

*Частина III. Асоціативний блок.* Респондентам запропоновано оцінити, наскільки близькими для них є певні слова–образи, які мають високий символічний потенціал. До переліку включено як позитивні (наприклад, «перемога», «відновлення», «єдність»), так і негативні («відчай», «еміграція») маркери, що дозволяє простежити баланс емоційно–смыслових акцентів в інтерпретації майбутнього.

Цей блок не просто фіксує частотність асоціацій, а й дозволяє емпірично дослідити, які образи домінують у масовій свідомості – конструктивні чи деструктивні.

Текст опитувальника представлений у Додатку А.

Далі перейдемо до безпосередньої характеристики вибірки респондентів.

У дослідженні було задіяно дві вікові групи респондентів, що дозволило порівняти особливості уявлень про майбутнє України в осіб з різним життєвим досвідом. Загалом нами було отримано 74 відповіді на форму за обома віковими категоріями, але з метою забезпечення репрезентативності вибірки були обрані не всі.

Так, перша група – це студентська молодь віком від 18 до 25 років. До цієї групи увійшло 26 осіб, з яких 13 чоловіків і 13 жінок.

Друга група – це особи похилого віку (65 років і старше). До цієї групи також увійшло 26 респондентів – 13 чоловіків і 13 жінок.

Таким чином, до уваги бралися відповіді 52 осіб, що дає змогу зробити попередні висновки щодо відмінностей і спільних рис у ставленні до майбутнього України у молодого та старшого покоління.

Далі перейдемо до безпосереднього аналізу отриманих відповідей.

## 2.2. Аналіз соціальних уявлень про майбутнє українців представників різних поколінь

На основі аналізу відповідей респондентів щодо їх соціальних уявлень про майбутнє України у представників двох поколінь ми можемо зробити наступні узагальнення.

Першочергово проведемо порівняльний аналіз відповідей двох вибірок – студентів 18–25 років ( $n = 26$ ) і громадян 65+ ( $n = 26$ ) за першим блоком анкети (10 тверджень, шкала 1–5). Узагальнені дані (відповіді респондентів) представлені у Додатку Б. Далі розглянемо середні значення, розкид відповідей і найвиразніші розбіжності (таблиця 2.1.).

Таблиця 2.1.

**Порівняльна таблиця відповідей двох груп респондентів на I блок питань**

| №  | Зміст твердження<br>(скорочено)  | Молодь,<br>середнє | Старші,<br>середнє | Різниця<br>(мол.–<br>стар.) |
|----|----------------------------------|--------------------|--------------------|-----------------------------|
| 1  | Економічна стабільність          | <b>3,38</b>        | 2,77               | +0,61                       |
| 2  | Рівень життя +10 років           | <b>3,12</b>        | 2,81               | +0,31                       |
| 3  | Майбутнє викликає надію          | <b>4,12</b>        | 3,46               | +0,66                       |
| 4  | «Молодь змінить країну»          | <b>4,23</b>        | 1,85               | <b>+2,38</b>                |
| 5  | Високий рівень життя +20 р.      | <b>3,08</b>        | 2,35               | +0,73                       |
| 6  | Турбота / тривога                | 4,04               | <b>4,27</b>        | –0,23                       |
| 7  | Особиста участь у змінах         | <b>2,92</b>        | 2,35               | +0,57                       |
| 8  | Відповідальне суспільство        | <b>4,08</b>        | 3,38               | +0,69                       |
| 9  | Безпечність країни               | <b>3,00</b>        | 2,85               | +0,15                       |
| 10 | Залежність від зовн.<br>чинників | 4,08               | <b>4,50</b>        | –0,42                       |

Перший *параметр*, що ми проаналізуємо – *економічні очікування*, що включає в себе творедження про економічну стабільність, рівень життя через 10 та через 20 років (питання 1, 2, 5).

Так, характеризуючи середні значення можемо сказати, що студенти ставлять економічні перспективи України між «нейтральною» та «скоріше позитивною» з оцінкою  $\approx 3,2$ . Літні респонденти обмежуються діапазоном «скоріше негативно» – «нейтрально» ( $\approx 2,6$ ). Причини різниці. У молоді ще немає довгострокового досвіду економічних криз, тому вони легше припускають поступову стабілізацію.

В свою чергу, особи старшого віку вже пережили кілька хвиль інфляції, девальвацій та реформ, що формує обережне ставлення до будь-яких обіцянок зростання.

Наступний *параметр* – *емоційна тональність і надія* (питання 3, 6). Так, за компонентом «надія» середній бал молоді – 4,1, що відповідає чіткому оптимізму; у старших – 3,5, тобто стримана впевненість.

У той самий час рівень тривоги у літніх респондентів дещо вищий (4,27 проти 4,04).

Вважаємо, що у молодих надія виступає ресурсом, який знижує суб'єктивний стрес. У старших надія не компенсує тривогу, яка живиться пережитим досвідом воєн і економічних руйнувань.

*Параметр віра у молоде покоління* (питання 4) має наступні показники. Так, розрив у два з половиною бали (4,23 проти 1,85) є найбільшим у всьому масиві даних. Студенти бачать себе головною рушійною силою змін. Старші цього ентузіазму майже не поділяють. Такі показники можемо витлумачити там, що молодь формує ідентичність у контексті активних волонтерських і військових ініціатив свого покоління. Водночас покоління 65 + часто спирається на уявлення про вертикаль влади й історичні приклади, де зміни ініціювалися зовні, а не «знизу». Тобто, припускаємо, що літні учасники просто не бачать реальних прикладів

молодіжної ефективності: зміни на місцевому рівні, стартапи, цифрові сервіси для громад, тим самим збільшуючи міжпоколіннєву дистанцію.

*Параметр особиста залученість і громадянська активність* відповідають питанням опитувальника 7 і 8. Бал «участь у змінах» у молоді не дотягує до середини шкали, але помітно вищий, ніж у старших (2,92 проти 2,35). Показник «відповідальне суспільство» також лідирує серед молоді (4,08 проти 3,38).

Припускаємо, що студенти скоріше вірять, що громадяни здатні діяти колективно, і трохи охочіше бачать себе особисто залученими. Літні респонденти оцінюють активність суспільства стриманіше – і тим паче рідше приписують собі агентність.

*Показник відчуття безпеки* визначається питанням 9. Так, середні значення майже збіглися (3,00 у молоді, 2,85 у старших). Обидві групи оцінюють майбутню безпеку як «нейтрально–помірно ризиковану».

Вважаємо, що у цьому випадку суспільний запит на гарантії безпеки є універсальним і не потребує вікової диференціації в комунікаціях. Акцент має робитися на прозорість та оперативність дій держави й громад у сфері оборони та цивільного захисту.

*Параметр зовнішні та внутрішні чинники* відповідає питанню 10. Так, літні респонденти (4,50) сильніше переконані, що майбутнє України залежить від зовнішніх сил. Молоді (4,08) теж погоджуються, та їхня оцінка менш категорична.

Припускаємо, що у старшого покоління зберігається досвід життя в умовах «великих геополітичних рішень», тому вони схильні переносити відповідальність за стратегічні результати на міжнародний контекст. Молоді, виховані на ідеї відкритих можливостей і цифрової мобільності, хоча й усвідомлюють зовнішній тиск, більше вірять у внутрішній потенціал.

Таким чином, можемо сказати, що в цілому між поколіннями існує не протиставлення, а різний баланс оптимізму й обережності. Молодь спирається на надію, технологічні ресурси та відчуття особистого впливу.

Старші діють із позиції досвіду, ваги ризиків і переконання в зовнішній детермінованості процесів.

Наступними порівнюємо відповіді респондентів за II блоком питань, де передбачалося про диференціювати майбутнє України за двома полюсами, негативним та позитивним. Так, зведені дані представлені у таблиці 2.2., узагальнені відповіді респондентів обох груп – Додаток В.

*Таблиця 2.2.*

Порівняльний аналіз соціальних уявлень про майбутнє України (блок II)

| №  | Пара протилежних ознак            | Молодь,<br>середнє | Старші,<br>середнє | Різниця<br>(мол.–<br>стар.) |
|----|-----------------------------------|--------------------|--------------------|-----------------------------|
| 1  | Похмуре – Світле                  | 2,62               | 2,88               | –0,26                       |
| 2  | Нестабільне – Надійне             | 2,46               | 2,35               | +0,11                       |
| 3  | Несправедливе –<br>Справедливе    | 2,58               | 3,00               | –0,42                       |
| 4  | Безперспективне –<br>Перспективне | 2,58               | 2,92               | –0,34                       |
| 5  | Залежне – Самостійне              | 2,35               | 2,77               | –0,42                       |
| 6  | Небезпечне – Безпечне             | 2,73               | 2,73               | 0,00                        |
| 7  | Роз’єднане – Єдине                | 2,62               | 2,08               | +0,54                       |
| 8  | Примарне – Реалістичне            | 2,81               | 2,15               | +0,66                       |
| 9  | Безініціативне – Активне          | 2,96               | 2,77               | +0,19                       |
| 10 | Вимушене – Усвідомлене            | 2,35               | 2,85               | –0,50                       |

Якщо враховувати, що показник 3 умовно позначає «нейтральність», то варто зауважити, що більшість середніх оцінок респондентів коливається в межах від 2,3 до 3,0, що свідчить не про радикальні судження, а про стримане, зважене бачення майбутнього.

В обох вибірках майже не простежується зміщення до полюсних крайнощів – ні до відчаю, ні до ейфорії. Це дає підстави говорити про певну емоційну «поміркованість», яка може бути як ознакою вираженості, так і результатом психологічного виснаження в умовах затяжної невизначеності.

Звернемо увагу на загальний емоційний фон. Так, обидві групи – як молодші, так і старші респонденти – демонструють відносно виражену тональність, де негативні оцінки не досягають крайньої межі, а позитивні – не захоплюють уяву. Середні бали коливаються навколо позначки «2,5», що відображає дещо песимістичне, але не фаталістичне сприйняття подій. Примітно, що в низці параметрів саме респонденти старшого віку демонструють обережно-позитивніші оцінки – зокрема щодо перспективності (шкала 1, 2,88), справедливості (шкала 3, 3,00), самостійності (шкала 5, 2,77) та інших. І водночас саме ця група частіше вказує на розмитість образу майбутнього та слабку єдність країни, що свідчить про наявність внутрішнього конфлікту між очікуваннями та переживанням реальності.

Аналізуючи відповіді респондентів, можемо говорити про те, що студенти значно чіткіше бачать майбутнє як цілісне й реалістичне. Їхні відповіді на шкалах «роз'єднане – єдине» та «примарне – реалістичне» відрізняються на +0,54 та +0,66 бала відповідно. Вважаємо, що це суттєві розбіжності. Ймовірно, у сприйнятті молоді майбутнє – не абстрактне уявлення, а щось конкретне, з контуром і напрямком. Вони бачать Україну як потенційно зібране суспільство, що здатне тримати форму в умовах випробувань. Цей тип сприйняття дозволяє молодим людям будувати стратегії, планувати, формувати індивідуальні та колективні цілі. Можна припустити, що джерелом такого образу є радше досвід останніх років, а не далеке історичне минуле.

За параметрами справедливості, самостійності і свідомості – перевагу мають старші учасники. Так, вони значно впевненіше заявляють про

самостійність державного курсу (шкала 5), відчуття справедливості (шкала 3) та усвідомлений характер руху країни (шкала 4).

Це сприйняття може бути наслідком ширшого історичного горизонту, а також потреби в структурованому, зрозумілому наративі, який додає сенсу складній сучасності. Звичка мислити «історією», а не тільки «подією», можливо, і формує в старших це враження послідовності: навіть у складних обставинах, країна не пливе за течією, а рухається свідомим курсом. Таке бачення – своєрідна «компенсація» за нестабільність сьогодення, що виконує функцію психологічного упорядкування реальності.

Спільна зона – безпека як універсальна тривога. Оцінки за шкалою безпеки в обох групах майже ідентичні (середнє значення – 2,73). Це вказує на наявність спільної для різних вікових груп загрози, яка не піддається віковим чи соціальним фільтрам.

Статистичні розрахунки порівняння середніх значень показують, що у більшості випадків стандартне відхилення в групі 65+ дещо вище. Це свідчить про більш широкий спектр суджень і меншу однорідність. Іншими словами, старше покоління – не моноліт: у ньому співіснують як консервативні оцінки, так і досить новаторські бачення. Це важливий момент для соціальних комунікацій. Стереотипна уніфікація «погляду старших» як однозначно песимістичного чи пасивного не відповідає дійсності. Внутрішня різноманітність цієї групи означає, що частина з них може бути цінним союзником у процесах оновлення, за умови правильної комунікації та залучення.

Таким чином можемо сказати, що молодь малює майбутнє більш цілісним і предметним, але при цьому сумнівається у справедливості й відчуває, що країна часто рухається «змушено». Старші відзначають справедливіший та самостійніший курс, але водночас бачать його менш реалістичним і переживають брак суспільної єдності. Обидва покоління залишаються обережними: їхні середні бали не виходять за межі «нейтрально

$\pm 1$ ». Це свідчить, що образ майбутнього ще не кристалізувався й залишається «відкритим» для переконливих позитивних сценаріїв.

Далі, проведемо порівняльний аналіз асоціативного блоку (III частина опитувальника). Узагальнені відповіді респондентів Додаток Д. Зведені дані – таблиця 2.3., за умови, що 1 – «зовсім не асоціюється», 5 балів – «повністю асоціюється».

*Таблиця 2.3.*

Порівняльний аналіз соціальних уявлень про майбутнє України (блок III)

| Образ–слово            | Молодь, середнє | Старші, середнє | Різниця<br>(мол.– стар.) |
|------------------------|-----------------|-----------------|--------------------------|
| Перемога               | 4,46            | 4,31            | <b>+0,15</b>             |
| Відновлення            | 4,00            | 4,15            | –0,15                    |
| Еміграція              | 1,88            | 2,77            | <b>–0,89</b>             |
| Єдність                | 4,23            | 4,15            | +0,08                    |
| Труднощі               | 3,04            | 3,19            | –0,15                    |
| Свобода                | 3,96            | 3,04            | <b>+0,92</b>             |
| Технологічний розвиток | 3,62            | 1,81            | <b>+1,81</b>             |
| Стійкість              | 4,23            | 4,31            | –0,08                    |
| Відчай                 | 1,88            | 2,46            | <b>–0,58</b>             |
| Розвиток освіти        | 3,92            | 3,27            | <b>+0,65</b>             |

Так, можемо визначити образи, об'єднують покоління:

- Перемога, Єдність, Стійкість набрали в обох вибірках  $\approx 4,2$ – $4,5$  – тобто майбутнє України для більшості і молодих, і старших нерозривно пов'язане з перемогою та консолідацією.

– труднощі посіли середину шкали ( $\approx 3,1$ ) у двох групах: респонденти усвідомлюють складний шлях, але не зводять майбутнє лише до проблем.

Проте, серед двох поколінь спостерігається і наявність суттєвих розбіжностей у сприйнятті образу майбутнього України – таблиця 2.4.

Таблиця 2.4.

Відмінності у сприйнятті образу майбутнього України між двома  
поколіннями

| Топ-різниці                    | Хто<br>«вище» | Пояснення                                                                                                                 |
|--------------------------------|---------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Технологічний розвиток (+1,82) | Молодь        | Генерація 18–25 набагато частіше уявляє діджитал–та інноваційний прорив; для старших це лишається слабкою асоціацією.     |
| Свобода (+0,92)                | Молодь        | Молоді важливі особисті й політичні свободи; старші оцінюють їх обережніше.                                               |
| Розвиток освіти (+0,65)        | Молодь        | Освітня перспектива для студентів є практичним ресурсом; у старших – другорядна.                                          |
| Еміграція (–0,89)              | Старші        | Люди 65+ частіше пов’язують майбутнє з відтоком населення – очевидно, через досвід спостереження за міграційними хвилями. |
| Відчай (–0,58)                 | Старші        | Песимістична нота сильніша у старшій генерації, що відображає її більшу тривогу за демографію та безпеку.                 |

Так, на основі аналізу отриманих даних, можемо сказати, що між поколіннями існує технологічний розрив. Для молоді майбутнє має виразне «цифрове обличчя» – воно асоціюється з інноваціями, автоматизацією, гнучкістю. Натомість літнім людям не вистачає відчуття залученості до ІТ–змін, що може зумовлювати дистанціювання та зростання тривожності перед невідомим.

За параметром свобода ↔ безпека бачимо, що молодь схильна акцентувати увагу на особистісній та громадянській свободі, тоді як старші респонденти надають перевагу гарантіям стабільності й безпеки. Це корелює

з вищими середніми значеннями у шкалах «Труднощі» та «Відчай» серед літніх людей.

Важливо також звернути увагу на міграційний песимізм. Старше покоління демонструє тривогу щодо можливої втрати активного населення через еміграцію. Молодь, навпаки, часто розглядає майбутнє України як простір для самореалізації, пов'язуючи його з власним рішенням залишатися або повертатися.

Таким чином, незважаючи на спільні уявлення про перемогу та єдність, молодь сприймає майбутнє України крізь призму інновацій, мобільності та свободи. Старше покоління, навпаки, частіше ґрунтується на досвіді втрат, цінності безпеки та стабільності.

Відповідно, далі передбачається практичне впровадження результатів дослідження через проведення лекції для студентства.

### **2.3. Практичне впровадження результатів дослідження**

Результати емпіричного дослідження можуть бути ефективно використані в освітньому процесі та практичній підготовці студентів спеціальностей «Психологія», «Соціологія», «Політологія», а також у просвітницькій та громадській діяльності. Зокрема, можливим форматом впровадження є проведення лекції–дискусії на тему: *«Соціальні уявлення українців в умовах війни: міжпоколіннєвий погляд»*.

Мета лекції: ознайомити студентів із реальними емпіричними даними про уявлення про майбутнє країни представників різних вікових груп українського суспільства під час війни, а також сформувати у майбутніх фахівців аналітичне, критичне та емпатійне ставлення до міжпоколіннєвих відмінностей у переживанні національної кризи.

*Орієнтовна структура лекції:*

1. Вступ. Актуальність дослідження, його мета та завдання.
2. Основна частина.

Характеристика методики дослідження:

- структура опитувальника;
- вибірка респондентів (вікова, регіональна);
- особливості збору та обробки даних.

Презентація результатів:

- таблиці для наочного порівняння вікових груп;
- коментарі до ключових показників: рівень надії, відчаю, цінність свободи, роль освіти та технологій;
- обговорення спільних і відмінних тенденцій у групах 18–25 та 65+.

Аналітична частина (обговорення результатів):

- інтерпретація результатів з точки зору психології поколінь;
- можливі причини відмінностей: історичний досвід, доступ до інформації, ціннісна соціалізація;
- соціально–політичний контекст (війна, еміграція, відновлення країни).

Практичні висновки або як дані можуть бути використані у:

- психологічному консультуванні;
- плануванні соціальних кампаній;
- формуванні політики з підтримки різних вікових груп;
- створенні міжпоколінневих діалогів та програм громадянської освіти.

Вважаємо за доцільне ґрунтовніше описати практичні висновки, що будуть представлені на лекції.

#### 1. У сфері психологічного консультування

*Індивідуалізація підходів до переживання війни та бачення майбутнього.* Так, дані свідчать про суттєві міжпоколінні розбіжності у способах емоційного реагування на війну та в уявленнях про майбутнє. Молоді люди (18–25 років), для яких формування особистісної та

професійної ідентичності припало на часи повномасштабної війни, схильні до екзистенційної тривоги, страху перед втратою життєвих орієнтирів і сенсів. Натомість представники старшого покоління (65+ років) частіше виявляють емоційну втому, відчуття соціальної відстороненості, страх втрати актуальності та потреби в собі. Ці особливості дають змогу консультуванню бути більш чутливим: наприклад, допомога молоді має зосереджуватися на відновленні почуття перспективи, а людям похилого віку – на підтримці відчуття цінності їхнього досвіду і соціальної включеності.

*Робота з ціннісними конфліктами.* Відмінності у системах життєвих пріоритетів, зафіксовані в дослідженні (наприклад, перевага цінностей свободи у частини респондентів і прагнення до стабільності у інших), створюють передумови для внутрішніх конфліктів. Такі розбіжності можуть проявлятися як у вигляді особистих сумнівів і коливань, так і у формі міжособистісних суперечностей – особливо в родинях, у колективах, у громадянському середовищі. У роботі психологів це має бути окремим фокусом: через уважну роботу з ціннісними дилемами можливо сприяти зменшенню тривожності, полегшенню процесу прийняття рішень та покращенню комунікації між людьми з різними уявленнями про те, що є «правильним» майбутнім.

*Групова психотерапія, арт–терапія та формування міжпоколіннього діалогу.* Психотерапевтична робота у форматі групової взаємодії набуває особливої цінності в контексті емоційної роз'єднаності, викликаной війною. Використання арт–терапевтичних інструментів (малюнок, візуальні метафори, наративи) дозволяє безпечніше говорити про складне. Окремого значення набуває створення умов для діалогу між поколіннями. Це не лише сприяє нормалізації емоційного стану учасників, а й допомагає відновити відчуття єдності як на особистісному, так і на культурно–соціальному рівні. Досвід старших поколінь у подоланні криз може бути переосмислений і прийнятий як ресурс, а енергія молодих – визнана як двигун змін. Така зустріч різних перспектив у терапевтичному

просторі здатна посилити відчуття безпеки, включеності та взаємної підтримки.

## 2. У плануванні соціальних кампаній.

Висновки, зроблені на основі емпіричних даних, мають безпосереднє значення для формування ефективних соціальних і комунікаційних стратегій. Дослідження показує, що уявлення про майбутнє, ціннісні орієнтири та чутливі теми значною мірою залежать від вікової належності, життєвого досвіду та емоційної включеності в соціальні події. Відтак планування соціальних кампаній потребує точнішого налаштування – як у змісті, так і в тональності повідомлень.

*Диференціація цільових повідомлень відповідно до вікових груп.* Однією з ключових рекомендацій є адаптація комунікації до поколіннєвих відмінностей у смислових домінантах. Молодь (18–30 років) сприймає майбутнє крізь призму особистісного розвитку, можливостей реалізації, технологічного прогресу, мобільності та свободи. Для неї надзвичайно важливими є теми автономії, інновацій, відкритого світу. Натомість для старшого покоління (60+ років) пріоритетними залишаються такі категорії, як стабільність, безпека, збереження соціальних і культурних зв'язків, передача досвіду, захист близьких. Ці відмінності не слід трактувати як розрив, натомість їх варто використовувати для точного формулювання сенсів і меседжів, які резонують із реальними потребами.

*Корекція негативних стереотипів у міжпоколіннєвій взаємодії.* У суспільному дискурсі часто циркулюють узагальнення, що шкодять порозумінню між поколіннями. Наприклад, уявлення про молодь як таку, що «втратила цінності», або про старших людей як «замкнених і консервативних». Дані дослідження спростовують подібні спрощення, показуючи широку палітру позицій у кожній віковій групі, а також готовність до діалогу та взаємної підтримки. Це відкриває простір для кампаній, які працюють із емпатією як комунікативною практикою – не на рівні абстрактного заклику, а через показ реальних історій, спільних

ініціатив, ситуацій взаємодопомоги. Такий підхід здатен змінювати уявлення не тільки про інших, а й про самих себе як частину суспільства, що має різні, але однаково цінні голоси.

*Формування спільного символічного простору.* Важливою знахідкою дослідження є наявність перехресних смислів – цінностей, які поділяють представники різних поколінь, навіть якщо висловлюють їх по-різному. Серед таких варто назвати гідність, ідею відновлення країни, віру в перемогу, потребу в справедливості, соціальній довірі. Саме ці смисли можуть і мають стати стрижнем для соціальних проєктів, орієнтованих не лише на інформування, а й на згуртування. Йдеться про кампанії, у яких люди бачать себе не як пасивних спостерігачів, а як носіїв і творців колективної історії. Таким чином, ефективна соціальна кампанія має спиратися не на універсальні гасла, а на точне розуміння особливостей аудиторії – її надій, болю, очікувань, смислів. Лише тоді вона матиме шанс не лише бути почутою, а й викликати внутрішній відгук, що спонукає до дії.

3. У створенні міжпоколінніх діалогів та програм громадянської освіти

Розмаїття поколінь, кожне з яких має власну історичну пам'ять, емоційні переживання та соціальні очікування, становить не лише виклик для громадянської освіти, а й цінний ресурс. За умов тривалого воєнного конфлікту, внутрішніх змін та пошуків нової ідентичності суспільства, особливої ваги набуває потреба в осмисленому міжпоколінньому діалозі. Йдеться не лише про обмін досвідом, а про створення простору, де формуються спільні смисли, долається відчуження й зміцнюється соціальна довіра.

Освітні програми як інструмент подолання комунікативних бар'єрів Міжпоколіннєва взаємодія часто ускладнена не так розбіжностями у поглядах, як відсутністю навичок діалогу. Молоді важко говорити про складне без знецінення, старшим – висловлювати свій досвід так, щоб бути почутими без моралізування. Освітні програми, спеціально розроблені з

урахуванням цього виклику, мають зосереджуватися на розвитку навичок активного слухання, поважного ставлення до іншого досвіду, розрізнення позиції та особистості.

*Громадянська освіта як простір осмислення історичного досвіду.* Одна з ключових точок напруги в українському суспільстві – це різне сприйняття історичних подій, особливо тих, що стосуються державності, незалежності, політичних трансформацій і ролі особистості у суспільстві. Люди, що пережили кінець Радянського Союзу, голодні 90–ті, Помаранчеву революцію, Майдан і нинішню війну, несуть усередині глибоко різні уявлення про державу, суспільство, цінності свободи і справедливості. Програми громадянської освіти, які ігнорують ці відмінності, приречені на поверховість. Натомість, якщо в основу навчальних курсів покласти відкритий обмін цим досвідом, особисті наративи, критичне осмислення подій не лише з підручників, а через життєві історії, – тоді освіта перетворюється на інструмент соціального зцілення. Людина починає бачити не лише свою правду, а множинність правд, кожна з яких має право бути почутою.

*Інтергенераційні ініціативи як відповідь на реальні потреби.* У практичному вимірі міжпоколіннєвий діалог може втілюватися через цілеспрямовані проєкти. Прикладом є менторські програми, у яких люди старшого віку – військові пенсіонери, вчителі, медики, волонтери – передають свій досвід молодим учасникам громадських ініціатив. Або ж зворотна взаємодія: коли молодь допомагає старшим оволодіти цифровими навичками, адаптуватися до нових комунікативних форматів, сприйняти технологічну сучасність не як загрозу, а як ресурс [1].

Такі проєкти мають ґрунтуватися не на формальних критеріях участі, а на соціально–психологічних запитах: потребі бути почутим, відчувати себе корисним, знайти союзників у поколінні, з яким зазвичай немає побутового контакту. Досвід показує: саме ці міжособистісні зв'язки в критичні періоди надають людям відчуття вкоріненості, посилюють психологічну стійкість.

Додаткові форми впровадження отриманих результатів у студентське освітнє середовище:

- проведення тренінгу або воркшопу з розвитку міжпоколінньої емпатії;
- використання даних для соціологічної аналітики в курсових і кваліфікаційних роботах;
- розробка психопросвітницьких матеріалів для населення (буклети, пости в соцмережах);
- участь студентів у реальних дослідницьких проєктах з подібною тематикою [35].

Очікуваний ефект від впровадження емпіричних даних у науковий обіг:

- підвищення обізнаності студентів щодо соціально–психологічних викликів війни;
- формування навичок інтерпретації емпіричних даних;
- розвиток соціальної відповідальності та готовності працювати з різними віковими групами населення в умовах кризи та посттравматичного періоду.

Таким чином, отримані результати дослідження мають не лише аналітичну цінність, а й пряме практичне значення: вони вказують, у якому напрямі слід проєктувати навчальні, комунікаційні й соціальні програми, щоб вони відповідали глибинним потребам суспільства, яке шукає не тільки виживання, а сенс і гідність у спільному шляху.

## ВИСНОВКИ

Таким чином, враховуючи мету та завдання дослідження можемо зробити наступні висновки.

Визначено, що соціальні уявлення – це форма практичного мислення, що виникає у повсякденному досвіді та виконує функцію осмислення й упорядкування соціальної реальності. Наукова традиція вивчення цього феномену бере початок у працях Е. Дюркгейма, а в сучасній психології – у концепції С. Московічі. Вони складаються з уявлень, образів, норм, символів, що формуються через комунікацію та спільну інтерпретацію подій. На відміну від індивідуального знання, соціальні уявлення мають колективну природу і є гнучкими, змінними, залежними від контексту.

Образ майбутнього визначається як структурований психологічний конструкт, який що поєднує когнітивні, емоційні та смислові компоненти. Вчені підкреслюють, що образ майбутнього формується під впливом як внутрішніх ресурсів людини (самооцінка, рефлексія), так і соціального середовища. Прогностичні уявлення, які лежать в основі цього образу, є динамічними і тісно пов'язані з соціальними очікуваннями.

Так, соціальні уявлення та образ майбутнього – це взаємопов'язані психосоціальні феномени, що визначають орієнтацію людини в теперішньому та її ставлення до змін.

Уявлення громадян України про майбутнє держави формуються як результат взаємодії соціально–демографічних характеристик, індивідуально–психологічних ресурсів і подій у країні. Масштабна війна, що розпачалася у 2022 році стала критичним моментом для трансформації соціальних уявлень українців. На основі вивчення науково–дослідних праць визначено, що вік, регіон, освіта та сімейне становище значно впливають на тональність і зміст очікувань. Психологічні чинники – емоційна врівноваженість, відкритість до досвіду, відчуття сенсу – виявляються ключовими у підтримці віри в майбутнє навіть за умов невизначеності.

Також, у межах дослідження нами було організовано та проведено емпіричне опитування, спрямоване на виявлення особливостей уявлень про майбутнє України у двох вікових групах: молоді (студенти віком 18–25 років) та людей старшого покоління (65+). Загальний обсяг вибірки становив 52 особи, розподілених рівномірно між обома категоріями та за статтю, що дало змогу здійснити зіставний аналіз та виявити як спільні вектори сприйняття, так і глибинні розбіжності у поглядах.

Задля реалізації дослідницьких завдань було розроблено опитувальник, який складався з трьох логічно пов'язаних блоків. Перший блок – шкала оцінювання тверджень. Результати цього блоку дозволили виявити суттєві міжпоколінні відмінності у ставленні до майбутнього України. Молодь демонструє вищий рівень оптимізму, надії та віри в здатність суспільства до змін, у тому числі через власну участь. У той же час, респонденти похилого віку значно обережніше оцінюють перспективи, особливо в економічному та безпековому вимірах. Загалом, молодші учасники опитування частіше відзначали позитивну динаміку, тоді як старші – вразливість до зовнішніх загроз і потребу в стабільності.

Другий блок – семантичний диференціал. Аналіз цього блоку засвідчив, що емоційне сприйняття майбутнього у двох груп досить помірковане. Середні оцінки коливаються навколо нейтральної позначки, без радикальних крайнощів. Водночас старші респонденти частіше надають позитивні оцінки самостійності та справедливості майбутнього, що, ймовірно, пов'язано з потребою у впорядкованому, передбачуваному образі держави. Натомість молодь чіткіше бачить майбутнє як реалістичне й цілісне, підкреслюючи єдність країни. Це дає підстави говорити про різні джерела впевненості: для молоді – це стратегічна динаміка, для старших – історичний досвід і бажання внутрішнього порядку.

Третій блок – асоціативний. У цьому блоці респонденти обох вікових категорій демонструють високий ступінь асоціації майбутнього України з перемогою, єдністю та стійкістю. Це засвідчує наявність спільного

національного ядра в уявленнях обох поколінь. Заразом, молодь бачить майбутнє крізь призму інновацій, освітніх перспектив і особистісної мобільності. Старше покоління частіше згадує про еміграцію та демонструє емоційну настороженість, що зумовлено досвідом спостереження за відтоком населення та загальною тривожністю.

В цілому усі три блоки показали, що попри відмінності у відтінках, обидва покоління пов'язують майбутнє України з ідеями єдності, перемоги та стійкості. Різниця – у способі мислення: у молоді – динамічне, цифрове й мобільне, у старших – досвідчене, обережне й більш прив'язане до соціальної стабільності.

На основі проведеного емпіричного дослідження було розроблено практикоорієнтовану лекцію-дискусію «Суспільні уявлення українців в умовах війни: міжпоколіннєвий погляд», що може бути інструментом популяризації результатів серед студентів гуманітарних спеціальностей, а також фахівців освітньої та соціальної сфери. Отримані дані виявили міжпоколіннєві відмінності у сприйнятті війни, очікуваннях щодо майбутнього, рівнях тривожності, відчутті сенсу та соціальної включеності, що відкриває широкі можливості для їх практичного застосування, що може стати важливим при психологічному консультуванні, проведенні соціальних компаній, створенні програм громадянської освіти тощо.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей суспільних уявлень українців у контексті зовнішньої міграції.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко Л. О. Феномен соціальних уявлень у сучасній психології. *Актуальні проблеми психології*, 2014. № 25. С. 55–63
2. Васильченко О. та Бацман Є. Образ Я і уявлення про майбутнє у молоді. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2022. № 3 (67), С. 147–152
3. Войтович Н. О. Психологічні особливості образу майбутнього сучасної молоді в дискурсі життєвої самореалізації. *Психологічні студії*. 2022. № 1. С. 33–38.
4. Гриник І. Я., Хавула Р.М. Феномен образу в психологічній науці: аналітичний погляд, сутність та особливості прояву. *Габітус*, 2022. Випуск 37. С. 85–89
5. Гриценко Л.І. Соціальні уявлення як об'єкт психологічного дослідження. Веб-сайт. URL: <https://surl.li/svufmj> (дата звернення: 12.02.2025)
6. Губанова О. О. Міжпоколінневий діалог як інструмент згуртування українського суспільства в умовах війни. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2023. Вип. 89. С. 45–52.
7. Даценко В. С. Майбутнє як філософська проблема. *Philosophy and political science in the context of modern culture*. 2019. № 11 (1). С. 21–31.
8. Добриніна І. В. Дослідження образу майбутнього: теоретико–методологічний аспект. *Габітус*, 2022. Випуск 44. С. 162–166
9. Добриніна І. В., Кременчуцька М. К. Образ майбутнього: конструювання та репрезентація. *Психологія та соціальна робота*. 2020. Вип. 2 (52). С. 84–95.
10. Дроздов О. Ю. Геополітичний образ майбутнього молоді з різних регіонів України в контексті психологічної безпеки. *Проблеми політичної психології*, 2018. Вип. 7. С. 113–127.
11. Дроздов О. Ю. Регіональні особливості геополітичних соціальних уявлень українців. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер. : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 69–75.

12. Дроздова М. А. Індивідуально–психологічні чинники уявлень вітчизняних громадян про власне майбутнє в умовах воєнних дій. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 2024. Вип. 21. С. 80–87.
13. Дроздова М. А. Соціально–демографічні чинники уявлень вітчизняних громадян про власне майбутнє в умовах російсько–української війни. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2024. Т. 35 (74), № 5. С. 75–85.
14. Захаров К. В. Соціальні уявлення про політичне майбутнє України (на прикладі політичних програм кандидатів у депутати Верховної Ради по мажоритарних округах). *Проблеми політичної психології*, 2014. Вип. 1 (15). С. 155–165.
15. Злобіна О., Бевзенко Л., Паращевін М., Шевченко С. Масові очікування українців щодо майбутнього країни. Київ: ІС НАН України, 2024. Веб–сайт. URL: [https://isnasu.org.ua/popsci/017\\_Zlobina\\_ta\\_in\\_Masovi\\_ochikuvannya\\_ukrainciv.php](https://isnasu.org.ua/popsci/017_Zlobina_ta_in_Masovi_ochikuvannya_ukrainciv.php) (дата звернення: 01.06.2025).
16. Камінська С. В. Теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми соціальних уявлень у психологічних дослідженнях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2(2). С. 32–36.
17. Київський міжнародний інститут соціології. Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі (07.11.2022). Веб–сайт. URL: <https://kiis.com.ua/?cat=reports&id=1157&lang=ukr> (дата звернення: 09.05.2025).
18. Кожем'якіна О. М. Довіра до майбутнього людини XXI століття. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 1 (7). С. 142–150.
19. Костенко Н. В. Соціальні кампанії у кризовий період: емпатія як інструмент громадянської мобілізації. *Медіаосвіта*. 2023. № 2(43). С. 33–40.
20. Кравченко С. В. Образ майбутнього як фактор особистісного розвитку: аналітичне дослідження. *Теоретико–методичні проблеми*

виховання учнівської молоді: збірник наукових праць, 2011. Вип 15. С.36–44 с.

21. Кравчук О. В. Соціальні уявлення як психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер. : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 103–106.

22. Кривопишина О.А. Образ світу як рефлексивне самоздійснення творчої особистості. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2007 Ч.1. С. 84–88

23. Моніторинг соціальних змін «Українське суспільство» (2024) / Ін-т соціології НАН України ; дані зібрано Соціологічною групою «Рейтинг», за підтримки USAID. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2024. Соцмоніторинг 27.06–06.07.2024. Веб-сайт. URL: <https://isnasu.org.ua/monitoring/%E2%80%A6> (дата звернення: 10.05.2025)

24. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2015. Вип. 6. С. 145–154.

25. Попович І. С. Роль соціальних очікувань у саморегуляції поведінки особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 481–490.

26. Попович І. С. Семантичний аналіз наукової категорії «соціальні очікування». *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 29. С. 528–538.

27. Посацький О. В. Особливості образу майбутнього в юнацькому віці. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка*. 2004. Т. 6. Вип. 3. С. 264–272. 13.

28. Романенко О.В. Соціальні уявлення як об'єкт психологічного дослідження в теоретичних схемах західної соціальної психології. *Право і безпека*, 2005. № 4(4), С. 193–197.

29. Слободянюк О. Г., Мірошніченко І. С. Психологічна допомога в умовах війни: вікові аспекти і виклики. *Психологічний журнал*. 2022. Т. 8, № 2. С. 19–26.
30. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування / За ред І. В. Жадан. Київ. 2007. С. 5–11
31. Соціологічна група «Рейтинг». Загальні настрої українців під час війни (листопад–грудень 2024). *Rating Group*. (04.12.2024) Веб–сайт. URL: <https://ratinggroup.ua/%E2%80%A6> (дата звернення: 10.05.2025)
32. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024 : колективна монографія / за заг. ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ : Ін–т соціології НАН України, 2024. 450 с.
33. Фролов П. Д. Соціальні очікування як чинник інноваційної активності особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2011. Вип. 2. С. 255–269.
34. Bar–Tal D. (). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 2007. 50(11). P. 1430–1453.
35. Davies L. Evaluating citizenship education. *Education, Citizenship and Social Justice*, 2005. 1(2), P. 135–160.
36. Hobfoll S. E., et al. (). Five essential elements of immediate and mid–term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry*, 2007. 70(4). P. 283–315.

## ДОДАТКИ

### Додаток А

#### **Авторський опитувальник: Уявлення про майбутнє України**

Інструкція для респондента: Опитування є анонімним і має на меті вивчення того, як люди різного віку сприймають майбутнє України. Просимо вас відповісти щиро та не пропускати запитання. Усі відповіді будуть використані лише в узагальненому вигляді для наукового дослідження.

#### **Загальні відомості:**

**Вік:**

- 18–25
- 65 +

**Стать:** чоловіча/жіноча

#### **Частина І. Шкала оцінювання тверджень**

Оцініть кожне твердження за 5–бальною шкалою, де:

- 1 – категорично не згоден / зовсім не вірю**
- 2 – скоріше не згоден**
- 3 – важко сказати / нейтрально**
- 4 – скоріше згоден**
- 5 – повністю згоден / повністю вірю**

1. У майбутньому Україна буде економічно стабільною державою.
2. Через 10 років рівень життя в Україні суттєво покращиться.
3. Майбутнє України викликає в мене надію.
4. Я вірю, що молоде покоління зможе змінити Україну на краще.
5. Через 20 років Україна буде серед країн із високим рівнем життя.
6. Мене турбує те, яким буде майбутнє України.

Оцініть своє уявлення про **майбутнє України**, обравши на кожній шкалі позицію від 1 до 7. 1 – лівий полюс (негативний), 7 – правий (позитивний), 4 – нейтральна позиція.

[illegible]

### Частина III. Асоціативний блок

Оцініть, наскільки вам **близькими** або **характерними** є наведені слова, коли ви думаєте про майбутнє України.

Оцініть кожне слово за шкалою:

1 – зовсім не асоціюється

2 – слабко асоціюється

3 – частково асоціюється

4 – добре асоціюється

5 – повністю асоціюється

| №  | Слово/образ            | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
|----|------------------------|---|---|---|---|---|
| 1  | Перемога               |   |   |   |   |   |
| 2  | Відновлення            |   |   |   |   |   |
| 3  | Еміграція              |   |   |   |   |   |
| 4  | Єдність                |   |   |   |   |   |
| 5  | Труднощі               |   |   |   |   |   |
| 6  | Свобода                |   |   |   |   |   |
| 7  | Технологічний розвиток |   |   |   |   |   |
| 8  | Стійкість              |   |   |   |   |   |
| 9  | Відчай                 |   |   |   |   |   |
| 10 | Розвиток освіти        |   |   |   |   |   |

Дякуємо Вам за участь у дослідженні. Ваші відповіді мають вагоме значення для аналізу трансформацій політичної свідомості українського суспільства.

## Додаток Б

Узагальнені відповіді респондентів (18–25 років) на I частину опитувальника

| Респондент | Екон. стабільність | Рівень життя +10 | Надія | Молодь = зміни | Вис. рівень +20 | Турбота | Участь у змінах | Відп. суспільство | Безпека | Зовн. фактори |
|------------|--------------------|------------------|-------|----------------|-----------------|---------|-----------------|-------------------|---------|---------------|
| 1          | 4                  | 4                | 4     | 5              | 4               | 3       | 2               | 4                 | 3       | 4             |
| 2          | 3                  | 3                | 5     | 3              | 4               | 5       | 4               | 4                 | 2       | 4             |
| 3          | 4                  | 3                | 5     | 3              | 1               | 5       | 3               | 4                 | 2       | 5             |
| 4          | 2                  | 2                | 4     | 5              | 3               | 4       | 4               | 4                 | 3       | 4             |
| 5          | 5                  | 3                | 5     | 5              | 4               | 5       | 2               | 4                 | 2       | 4             |
| 6          | 4                  | 4                | 3     | 4              | 2               | 5       | 3               | 5                 | 4       | 5             |
| 7          | 3                  | 4                | 4     | 5              | 3               | 4       | 3               | 3                 | 4       | 5             |
| 8          | 4                  | 3                | 4     | 4              | 3               | 3       | 4               | 5                 | 3       | 4             |
| 9          | 3                  | 3                | 5     | 5              | 4               | 5       | 2               | 4                 | 3       | 4             |
| 10         | 4                  | 4                | 4     | 4              | 3               | 4       | 4               | 4                 | 4       | 3             |
| 11         | 2                  | 2                | 4     | 4              | 2               | 3       | 3               | 3                 | 2       | 4             |
| 12         | 3                  | 3                | 4     | 4              | 4               | 4       | 2               | 5                 | 3       | 4             |
| 13         | 4                  | 4                | 4     | 5              | 4               | 3       | 2               | 3                 | 3       | 3             |
| 14         | 3                  | 3                | 5     | 4              | 3               | 4       | 3               | 4                 | 4       | 4             |
| 15         | 2                  | 2                | 3     | 3              | 2               | 5       | 4               | 4                 | 3       | 4             |
| 16         | 4                  | 4                | 5     | 5              | 4               | 3       | 2               | 5                 | 4       | 5             |
| 17         | 3                  | 3                | 4     | 4              | 3               | 4       | 3               | 4                 | 2       | 3             |
| 18         | 4                  | 3                | 4     | 5              | 3               | 4       | 3               | 5                 | 3       | 4             |
| 19         | 3                  | 2                | 3     | 4              | 2               | 5       | 2               | 4                 | 2       | 4             |
| 20         | 4                  | 3                | 4     | 3              | 3               | 3       | 4               | 4                 | 3       | 4             |

|    |   |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|----|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 21 | 2 | 3 | 3 | 4 | 2 | 4 | 3 | 3 | 3 | 5 |
| 22 | 4 | 4 | 5 | 5 | 4 | 5 | 4 | 5 | 4 | 4 |
| 23 | 3 | 3 | 4 | 4 | 3 | 3 | 2 | 4 | 3 | 4 |
| 24 | 4 | 4 | 4 | 5 | 4 | 4 | 3 | 3 | 4 | 3 |
| 25 | 3 | 2 | 4 | 4 | 3 | 4 | 3 | 4 | 2 | 5 |
| 26 | 4 | 3 | 4 | 4 | 3 | 4 | 2 | 5 | 3 | 4 |

Узагальнені відповіді респондентів (65 + років) на І частину опитувальника

| Респондент | Екон. стабільність | Рівень життя +10 | Надія | Молодь = зміни | Вис. рівень +20 | Турбота | Участь у змінах | Відп. суспільство | Безпека | Зовн. фактори |
|------------|--------------------|------------------|-------|----------------|-----------------|---------|-----------------|-------------------|---------|---------------|
| 1          | 2                  | 2                | 3     | 2              | 3               | 5       | 2               | 3                 | 2       | 4             |
| 2          | 3                  | 2                | 3     | 2              | 2               | 4       | 2               | 4                 | 2       | 5             |
| 3          | 3                  | 2                | 3     | 3              | 2               | 4       | 2               | 4                 | 3       | 5             |
| 4          | 3                  | 3                | 4     | 1              | 2               | 5       | 3               | 4                 | 3       | 5             |
| 5          | 2                  | 2                | 3     | 1              | 2               | 4       | 2               | 4                 | 3       | 4             |
| 6          | 2                  | 2                | 4     | 2              | 3               | 4       | 3               | 3                 | 3       | 5             |
| 7          | 3                  | 3                | 4     | 3              | 3               | 4       | 2               | 3                 | 2       | 4             |
| 8          | 4                  | 4                | 3     | 2              | 2               | 5       | 2               | 3                 | 2       | 5             |
| 9          | 2                  | 3                | 4     | 1              | 2               | 5       | 2               | 3                 | 2       | 4             |
| 10         | 3                  | 3                | 3     | 1              | 2               | 5       | 2               | 4                 | 4       | 4             |
| 11         | 3                  | 3                | 3     | 1              | 3               | 4       | 2               | 3                 | 4       | 5             |
| 12         | 2                  | 3                | 3     | 3              | 3               | 4       | 3               | 4                 | 2       | 5             |
| 13         | 3                  | 3                | 3     | 1              | 2               | 4       | 3               | 4                 | 4       | 4             |

|    |   |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|----|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 14 | 2 | 4 | 4 | 1 | 2 | 4 | 3 | 4 | 2 | 4 |
| 15 | 3 | 2 | 4 | 2 | 2 | 4 | 3 | 3 | 3 | 5 |
| 16 | 3 | 3 | 3 | 1 | 2 | 4 | 2 | 3 | 2 | 4 |
| 17 | 3 | 2 | 4 | 3 | 2 | 4 | 3 | 3 | 2 | 5 |
| 18 | 3 | 3 | 4 | 3 | 2 | 4 | 2 | 3 | 3 | 5 |
| 19 | 3 | 4 | 3 | 2 | 2 | 5 | 2 | 3 | 3 | 4 |
| 20 | 2 | 2 | 4 | 2 | 3 | 4 | 2 | 4 | 4 | 5 |
| 21 | 4 | 4 | 3 | 2 | 2 | 4 | 2 | 3 | 4 | 4 |
| 22 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 4 | 3 | 3 | 2 | 5 |
| 23 | 3 | 3 | 4 | 1 | 2 | 4 | 3 | 3 | 4 | 4 |
| 24 | 2 | 3 | 4 | 1 | 2 | 5 | 2 | 3 | 3 | 4 |
| 25 | 3 | 3 | 4 | 1 | 3 | 4 | 2 | 4 | 2 | 4 |
| 26 | 3 | 2 | 3 | 3 | 3 | 4 | 2 | 3 | 4 | 5 |

## Додаток В

Узагальнені відповіді респондентів (18–25 років) на II частину

## опитувальника

| Респондент | 1. Похмуре –<br>Світле | 2. Нестабільне –<br>Надійне | 3. Несправедливе –<br>Справедливе | 4. Безперспективне –<br>Перспективне | 5. Залежне –<br>Самостійне | 6. Небезпечне –<br>Безпечне | 7. Роз’єднане –<br>Єдине | 8. Примарне –<br>Реалістичне | 9. Безініціативне –<br>Активне | 10. Вимушене –<br>Усвідомлене |
|------------|------------------------|-----------------------------|-----------------------------------|--------------------------------------|----------------------------|-----------------------------|--------------------------|------------------------------|--------------------------------|-------------------------------|
| 1          | 2                      | 1                           | 4                                 | 3                                    | 3                          | 5                           | 3                        | 1                            | 4                              | 2                             |
| 2          | 3                      | 5                           | 1                                 | 1                                    | 1                          | 3                           | 2                        | 3                            | 3                              | 1                             |
| 3          | 3                      | 2                           | 3                                 | 4                                    | 4                          | 1                           | 2                        | 2                            | 1                              | 4                             |
| 4          | 3                      | 2                           | 3                                 | 3                                    | 2                          | 1                           | 1                        | 4                            | 4                              | 3                             |
| 5          | 4                      | 3                           | 1                                 | 1                                    | 2                          | 4                           | 4                        | 4                            | 4                              | 1                             |
| 6          | 2                      | 1                           | 4                                 | 4                                    | 2                          | 3                           | 1                        | 5                            | 4                              | 5                             |
| 7          | 4                      | 4                           | 1                                 | 3                                    | 2                          | 5                           | 4                        | 4                            | 4                              | 2                             |
| 8          | 4                      | 1                           | 4                                 | 4                                    | 1                          | 4                           | 2                        | 2                            | 4                              | 1                             |
| 9          | 1                      | 1                           | 2                                 | 4                                    | 5                          | 2                           | 3                        | 2                            | 5                              | 3                             |
| 10         | 5                      | 1                           | 5                                 | 1                                    | 5                          | 2                           | 1                        | 2                            | 3                              | 2                             |
| 11         | 3                      | 3                           | 2                                 | 3                                    | 2                          | 3                           | 1                        | 5                            | 3                              | 3                             |
| 12         | 3                      | 3                           | 2                                 | 1                                    | 3                          | 2                           | 2                        | 4                            | 3                              | 2                             |
| 13         | 2                      | 2                           | 2                                 | 2                                    | 1                          | 2                           | 5                        | 3                            | 4                              | 3                             |
| 14         | 2                      | 3                           | 1                                 | 2                                    | 2                          | 3                           | 3                        | 3                            | 2                              | 1                             |
| 15         | 3                      | 4                           | 4                                 | 1                                    | 1                          | 3                           | 3                        | 2                            | 4                              | 3                             |
| 16         | 3                      | 1                           | 1                                 | 1                                    | 2                          | 3                           | 4                        | 1                            | 2                              | 3                             |
| 17         | 1                      | 3                           | 3                                 | 2                                    | 3                          | 1                           | 3                        | 4                            | 1                              | 2                             |
| 18         | 1                      | 5                           | 3                                 | 1                                    | 2                          | 4                           | 2                        | 4                            | 3                              | 5                             |
| 19         | 3                      | 5                           | 4                                 | 3                                    | 3                          | 3                           | 4                        | 3                            | 4                              | 3                             |
| 20         | 3                      | 2                           | 2                                 | 3                                    | 3                          | 3                           | 3                        | 2                            | 1                              | 2                             |

|    |   |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|----|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 21 | 2 | 2 | 3 | 1 | 2 | 3 | 3 | 1 | 2 | 3 |
| 22 | 2 | 1 | 2 | 4 | 3 | 3 | 4 | 3 | 2 | 1 |
| 23 | 2 | 3 | 4 | 5 | 2 | 3 | 3 | 3 | 1 | 1 |
| 24 | 2 | 1 | 2 | 3 | 2 | 1 | 3 | 1 | 3 | 1 |
| 25 | 2 | 3 | 1 | 3 | 1 | 3 | 1 | 2 | 1 | 2 |
| 26 | 3 | 2 | 3 | 4 | 2 | 1 | 1 | 3 | 5 | 2 |

Узагальнені відповіді респондентів (65 + років) на II частину опитувальника

| Респондент | 1. Похмуре – Світле | 2. Нестабільне – Надійне | 3. Несправедливе – Справедливе | 4. Безперспективне – Перспективне | 5. Залежне – Самостійне | 6. Небезпечне – Безпечне | 7. Роз'єднане – Єдине | 8. Примарне – Реалістичне | 9. Безініціативне – Активне | 10. Вимушене – Усвідомлене |
|------------|---------------------|--------------------------|--------------------------------|-----------------------------------|-------------------------|--------------------------|-----------------------|---------------------------|-----------------------------|----------------------------|
| 1          | 3                   | 4                        | 3                              | 3                                 | 5                       | 1                        | 1                     | 1                         | 1                           | 3                          |
| 2          | 3                   | 1                        | 3                              | 3                                 | 1                       | 3                        | 3                     | 1                         | 4                           | 5                          |
| 3          | 1                   | 1                        | 2                              | 3                                 | 5                       | 2                        | 3                     | 1                         | 3                           | 3                          |
| 4          | 1                   | 4                        | 4                              | 3                                 | 1                       | 5                        | 4                     | 2                         | 2                           | 2                          |
| 5          | 3                   | 2                        | 4                              | 4                                 | 1                       | 5                        | 3                     | 4                         | 3                           | 2                          |
| 6          | 3                   | 5                        | 2                              | 4                                 | 3                       | 3                        | 2                     | 3                         | 2                           | 4                          |
| 7          | 4                   | 1                        | 4                              | 2                                 | 3                       | 3                        | 2                     | 1                         | 4                           | 1                          |
| 8          | 1                   | 4                        | 2                              | 4                                 | 3                       | 2                        | 1                     | 5                         | 1                           | 3                          |
| 9          | 3                   | 3                        | 3                              | 3                                 | 3                       | 4                        | 1                     | 1                         | 3                           | 2                          |
| 10         | 3                   | 3                        | 3                              | 2                                 | 3                       | 2                        | 3                     | 2                         | 2                           | 1                          |
| 11         | 1                   | 1                        | 3                              | 3                                 | 1                       | 1                        | 3                     | 3                         | 5                           | 3                          |
| 12         | 2                   | 1                        | 1                              | 1                                 | 1                       | 1                        | 3                     | 2                         | 5                           | 3                          |
| 13         | 3                   | 1                        | 4                              | 3                                 | 4                       | 3                        | 3                     | 2                         | 1                           | 1                          |
| 14         | 5                   | 3                        | 4                              | 2                                 | 1                       | 3                        | 1                     | 1                         | 3                           | 2                          |

|    |   |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|----|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 15 | 5 | 1 | 3 | 3 | 4 | 1 | 3 | 2 | 2 | 4 |
| 16 | 5 | 2 | 3 | 3 | 3 | 5 | 1 | 1 | 3 | 1 |
| 17 | 1 | 1 | 1 | 2 | 3 | 2 | 2 | 3 | 3 | 2 |
| 18 | 3 | 5 | 4 | 3 | 3 | 5 | 2 | 3 | 3 | 4 |
| 19 | 4 | 1 | 1 | 2 | 3 | 3 | 2 | 1 | 3 | 3 |
| 20 | 5 | 3 | 3 | 1 | 1 | 2 | 2 | 2 | 1 | 5 |
| 21 | 4 | 3 | 5 | 5 | 3 | 2 | 1 | 3 | 3 | 3 |
| 22 | 4 | 1 | 3 | 3 | 3 | 1 | 2 | 2 | 3 | 4 |
| 23 | 2 | 3 | 2 | 5 | 4 | 3 | 2 | 2 | 2 | 5 |
| 24 | 2 | 3 | 5 | 3 | 3 | 2 | 1 | 2 | 3 | 3 |
| 25 | 3 | 1 | 3 | 5 | 2 | 3 | 1 | 5 | 3 | 2 |
| 26 | 1 | 3 | 3 | 1 | 5 | 4 | 2 | 1 | 4 | 3 |

## Додаток Д

Узагальнені відповіді респондентів (18–25 років) на III частину  
опитувальника

| Респондент | Перемога | Відновлення | Еміграція | Єдність | Труднощі | Свобода | Технологічний розвиток | Стійкість | Відчай | Розвиток освіти |
|------------|----------|-------------|-----------|---------|----------|---------|------------------------|-----------|--------|-----------------|
| 1          | 4        | 5           | 2         | 4       | 2        | 3       | 2                      | 5         | 2      | 5               |
| 2          | 3        | 5           | 3         | 4       | 2        | 3       | 3                      | 4         | 2      | 4               |
| 3          | 5        | 3           | 1         | 4       | 3        | 5       | 3                      | 4         | 2      | 3               |
| 4          | 5        | 3           | 1         | 5       | 4        | 5       | 3                      | 3         | 2      | 4               |
| 5          | 4        | 4           | 1         | 5       | 3        | 4       | 3                      | 4         | 2      | 3               |
| 6          | 5        | 5           | 3         | 5       | 3        | 5       | 2                      | 3         | 1      | 4               |
| 7          | 4        | 4           | 3         | 4       | 3        | 4       | 3                      | 5         | 1      | 5               |
| 8          | 5        | 3           | 1         | 5       | 4        | 5       | 4                      | 3         | 2      | 3               |
| 9          | 5        | 4           | 1         | 3       | 3        | 4       | 4                      | 5         | 3      | 4               |
| 10         | 4        | 5           | 2         | 4       | 4        | 4       | 4                      | 4         | 1      | 3               |
| 11         | 3        | 4           | 1         | 4       | 4        | 3       | 3                      | 5         | 1      | 3               |
| 12         | 4        | 3           | 3         | 5       | 3        | 5       | 5                      | 3         | 3      | 4               |
| 13         | 5        | 5           | 1         | 3       | 3        | 4       | 5                      | 5         | 1      | 4               |
| 14         | 5        | 4           | 1         | 4       | 4        | 4       | 4                      | 5         | 2      | 5               |
| 15         | 5        | 4           | 2         | 4       | 3        | 3       | 4                      | 4         | 1      | 4               |
| 16         | 5        | 4           | 1         | 4       | 4        | 3       | 4                      | 5         | 1      | 5               |
| 17         | 4        | 4           | 2         | 4       | 2        | 5       | 3                      | 3         | 1      | 4               |
| 18         | 5        | 3           | 2         | 4       | 3        | 3       | 4                      | 4         | 3      | 3               |
| 19         | 4        | 3           | 3         | 5       | 3        | 4       | 5                      | 4         | 2      | 4               |
| 20         | 3        | 5           | 3         | 5       | 3        | 4       | 4                      | 5         | 3      | 5               |

|    |   |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|----|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 21 | 5 | 3 | 1 | 5 | 3 | 3 | 3 | 5 | 1 | 3 |
| 22 | 5 | 4 | 2 | 4 | 4 | 3 | 3 | 5 | 2 | 5 |
| 23 | 5 | 4 | 1 | 4 | 3 | 3 | 5 | 4 | 3 | 4 |
| 24 | 5 | 4 | 2 | 4 | 2 | 5 | 3 | 3 | 2 | 3 |
| 25 | 5 | 5 | 3 | 4 | 2 | 5 | 3 | 5 | 3 | 5 |
| 26 | 4 | 4 | 3 | 4 | 2 | 4 | 5 | 5 | 2 | 3 |

Узагальнені відповіді респондентів (65 + років) на III частину опитувальника

| Респондент | Перемога | Відновлення | Еміграція | Єдність | Труднощі | Свобода | Технологічний розвиток | Стійкість | Відчай | Розвиток освіти |
|------------|----------|-------------|-----------|---------|----------|---------|------------------------|-----------|--------|-----------------|
| 1          | 4        | 5           | 3         | 4       | 4        | 3       | 2                      | 5         | 3      | 4               |
| 2          | 5        | 4           | 2         | 4       | 3        | 3       | 2                      | 4         | 2      | 3               |
| 3          | 4        | 3           | 4         | 3       | 4        | 2       | 1                      | 5         | 4      | 3               |
| 4          | 5        | 5           | 3         | 5       | 3        | 4       | 2                      | 4         | 2      | 3               |
| 5          | 3        | 4           | 3         | 4       | 4        | 2       | 2                      | 4         | 3      | 3               |
| 6          | 5        | 4           | 2         | 5       | 3        | 4       | 2                      | 5         | 2      | 4               |
| 7          | 4        | 5           | 2         | 5       | 2        | 4       | 2                      | 5         | 1      | 4               |
| 8          | 5        | 3           | 2         | 4       | 4        | 3       | 1                      | 4         | 3      | 3               |
| 9          | 3        | 4           | 4         | 3       | 3        | 3       | 1                      | 4         | 3      | 3               |
| 10         | 4        | 4           | 3         | 4       | 4        | 2       | 2                      | 3         | 3      | 3               |
| 11         | 4        | 5           | 2         | 4       | 3        | 3       | 1                      | 4         | 2      | 3               |
| 12         | 5        | 4           | 2         | 5       | 2        | 4       | 2                      | 5         | 2      | 4               |
| 13         | 4        | 3           | 4         | 3       | 4        | 3       | 2                      | 3         | 4      | 2               |
| 14         | 5        | 4           | 3         | 4       | 3        | 3       | 2                      | 4         | 2      | 4               |
| 15         | 3        | 3           | 4         | 3       | 4        | 2       | 1                      | 4         | 3      | 2               |

|    |   |   |   |   |   |   |   |   |   |   |
|----|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 16 | 5 | 5 | 2 | 5 | 2 | 4 | 2 | 5 | 2 | 4 |
| 17 | 4 | 4 | 3 | 4 | 3 | 3 | 2 | 3 | 2 | 3 |
| 18 | 4 | 4 | 2 | 4 | 4 | 2 | 2 | 5 | 2 | 3 |
| 19 | 5 | 5 | 2 | 5 | 3 | 4 | 3 | 5 | 2 | 4 |
| 20 | 4 | 4 | 3 | 4 | 4 | 3 | 2 | 4 | 3 | 3 |
| 21 | 4 | 4 | 3 | 4 | 3 | 3 | 1 | 4 | 3 | 3 |
| 22 | 5 | 5 | 2 | 5 | 3 | 3 | 2 | 5 | 1 | 4 |
| 23 | 5 | 4 | 3 | 4 | 3 | 2 | 2 | 4 | 3 | 3 |
| 24 | 4 | 4 | 4 | 4 | 3 | 3 | 1 | 4 | 3 | 3 |
| 25 | 5 | 5 | 2 | 5 | 2 | 4 | 3 | 5 | 2 | 4 |
| 26 | 4 | 4 | 3 | 4 | 3 | 3 | 2 | 5 | 2 | 3 |